

opportunity to confirm the effectiveness of vocational rehabilitation as an educational process that ensures overcoming desadaptive of children with disorders of mental development and contributes to their further successful socialization.

Keywords: vocational rehabilitation, impaired intellectual development, the educational complex, socialization.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2015 р.

Статтю прийнято до друку 20.09. 2015 р.

Рецензент: д. пед. н., акад. Бондар В.І.

УДК: 376.1-056.37:376.016:62/64

Чеботарьова О.В.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ШКОЛЯРІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ ЗАСОБАМИ ПРОФЕСІЙНО-ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ

У статті представлено основні теоретичні засади, які є визначальними при розробці змісту трудового навчання освітньої галузі «Технології» для розумово відсталих учнів основної ланки спеціальної школи. Обґрунтовано необхідність визначення методичних основ професійно-трудового навчання розумово відсталих школярів та розроблення відповідного програмно-методичного забезпечення трудового навчання в спеціальних закладах для дітей з порушеннями розумового розвитку як важливої умови успішної соціалізації учнів. Розкриваються особливості програмного забезпечення трудового навчання школярів 5-7 класів з розумовою відсталістю. Підкреслюється важливість використання педагогами базового компоненту змісту та варіативних модулів у процесі професійно-трудового навчання в основній ланці спеціальної школи.

Ключові слова: соціалізація, трудова підготовка, школярі із порушеннями розумового розвитку, професійно-трудове навчання, основна ланка спеціальної школи.

Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Закон України «Про освіту» визначають пріоритетні завдання і цілі сучасної освіти дітей відповідно до вимог сьогодення. Пріоритетами державної політики в розвитку шкільної освіти є особистісно орієнтований і компетентнісний підходи до навчання, формування у дітей гуманістичних цінностей; оновлення змісту та освітніх технологій, орієнтація на формування життєвої компетентності дитини з метою ефективної соціалізації в умовах ринкової економіки.

Процес соціалізації школярів з розумовою відсталістю передбачає успішну підготовку їх до самостійного життя, посиленої діяльності та участі в суспільному житті, їхньому самовизначенні. Саме такі завдання постають перед спеціальними закладами, де навчаються та виховуються, отримують професійно-трудові знання та навички діти з порушеннями розумового розвитку (розумовою відсталістю).

Сучасна система шкільної освіти дітей з особливими освітніми потребами, зокрема, – з порушеннями розумового розвитку, включає в себе базові компоненти загальноосвітньої системи навчання та зміст корекційно-виховного процесу, в якому пріоритетним є розвиток особистості школяра, формування у нього життєвої компетентності, соціально-побутової адаптації, які сприяють ефективній інтеграції та соціалізації дітей у суспільство.

Важливим фактором забезпечення процесу соціалізації школярів в освітньому закладі є створення сприятливих умов для отримання комплексного психолого-медико-педагогічного супроводу дітей, який забезпечує розвиток їхнього особистісного потенціалу та соціальної адаптації.

Особливу увагу вчених і практиків привертає проблема професійно-трудового навчання, реабілітації, інтеграції в суспільство дітей з порушеннями розумового розвитку, які мають різний ступінь ураження інтелектуальної сфери.

Складний і поліморфний характер порушень психофізичного розвитку у школярів з розумовою відсталістю ускладнює процеси їхнього професійно-трудового навчання, виховання та реабілітації (В. Бондар, Г. Дульнев, В. Карвяліс, Г. Мерсіянова, С. Мирський, М. Супрун, К. Турчинська, О. Хохліна та ін.).

Слід зазначити, що в Україні в останнє десятиліття проведено низку психолого-педагогічних

досліджень (В. Бондар, А. Висоцька, А. Долженко, А. Корнієнко, І. Кущенко, Г. Мерсіянова, К. Рейда, М. Супрун, І. Татьянчикова, В. Товстоган, К. Турчинська, О. Хохліна та ін.), розгляд яких дає можливість внести суттєві доповнення до науково-методичних засад професійно-трудового навчання розумово відсталих школярів спеціальної школи. В цих дослідженнях, зокрема, йдеться про: основні етапи становлення трудового навчання розумово відсталих учнів (В. Бондар); активізацію навчальної діяльності учнів на уроках трудового навчання (Є. Білевич, К. Турчинська); шляхи удосконалення навчально-виховної роботи щодо виробничої адаптації розумово відсталих старшокласників (А. Висоцька); особливості соціально-трудової адаптації учнів молодших класів допоміжної школи (А. Долженко); ефективні шляхи навчання учнів техніко-технологічних знань, як однієї з умов їх усвідомленої практичної діяльності (І. Кущенко, Г. Мерсіянова); формування в учнів позитивного ставлення до трудової діяльності (А. Корнієнко); виховання готовності учнів до праці в системі професійно-трудового навчання (К. Рейда); особливості формування життєвих орієнтацій в учнів допоміжної школи (І. Татьянчикова); про особливості професійного орієнтування та розвиток професійних якостей, як основи успішної соціально-трудової адаптації розумово відсталих школярів (А. Висоцька, В. Товстоган); про забезпечення корекційної спрямованості трудового та професійно-трудового навчання (Г. Мерсіянова, О. Хохліна), про навчання учнів користуватися різними видами інструкцій, як однієї з умов розвитку самостійної практичної діяльності школярів (А. Ібрагімова).

Важливим науковим доробком є розроблений та впроваджений в практику спеціальної школи науково-методичний посібник з професійно-трудового навчання в спеціальних закладах для розумово відсталих дітей, використання якого сприятиме підвищенню ефективності засвоєння учнями техніко-технологічних знань як однією з умов усвідомленого виконання практичних завдань; розвитку загальнотрудових умінь (здійснення аналізу предмета діяльності стосовно визначення матеріалу, форми, розміру деталей, орієнтування у способі виконання, планування послідовності власних дій та здійснення самоконтролю), що є показником самостійності виконання практичних завдань; забезпеченню усвідомленого застосування учнями одержаних знань та практичних умінь у самостійній життєдіяльності; корекції наявних у школярів психофізичних недоліків.

Отже, фундаментальні психолого-педагогічні дослідження свідчать про накопичення значного досвіду з теоретико-методичних основ професійно-трудового навчання розумово відсталих школярів, що сприяло розробленню програмно-методичного забезпечення трудового навчання в спеціальних закладах для дітей з порушеннями розумового розвитку.

Втім, аналіз практичного досвіду професійно-трудового навчання в основній ланці спеціальної школи для дітей з розумовою відсталістю засвідчує низку проблем, які потребують негайного вирішення:

- відсутність сучасного науково-методичного забезпечення змісту професійно-трудового навчання відповідно нових виробничих технологій;
- необхідність активізації творчих сил школярів, підвищення рівня їхньої професійно-трудової компетентності;
- переважне використання у навчально-виховному процесі застарілих репродуктивних методів, форм та засобів трудової підготовки, які обмежують творчі здібності та нахили учнів;
- недостатнє врахування особливостей трудової діяльності учнів з низькими пізнавальними можливостями (помірною розумовою відсталістю);
- значні труднощі у школярів у процесі засвоєння змісту програмового матеріалу, виконанні технічних операцій та етапності виконання об'єктів праці;
- недостатнє матеріально-технічного забезпечення спеціальних шкіл.

Вирішення вказаних проблем можливе шляхом удосконалення змісту професійно-трудового навчання на основі формування в учнів з розумовою відсталістю професійно-трудової компетентності – необхідних техніко-технологічних знань, трудових умінь та навичок відповідно до умов сучасного виробництва. Також потребує удосконалення методика професійно-трудового навчання на основі врахування психофізичних можливостей учнів з різними рівнями пізнавальних можливостей (з легкою та

помірною розумовою відсталістю); посилення корекційно-розвивальних засобів впливу на школяра, його емоційно-вольову сферу, пізнавальну, мовленнєву діяльності, а також ціннісно-мотиваційну сферу, розвиток якої забезпечується через виховання самостійності, організованості, позитивного ставлення до праці в цілому.

Необхідною умовою забезпечення сучасного процесу професійного-трудоного навчання є кваліфікований кадровий потенціал, обізнаний з сучасними технологіями трудового навчання, спеціальними методиками професійно-трудоного навчання з урахуванням різних рівнів пізнавального розвитку розумово відсталих учнів, що сприятиме соціальній адаптації за умов достатнього матеріально-технічного забезпечення спеціальних закладів відповідно до нових виробничих технологій.

Таким чином, науково-теоретичні дослідження в галузі корекційної педагогіки та спеціальної психології та вивчення практичного досвіду склали основу для оновлення змісту професійно-трудоного навчання дітей з порушеннями розумового розвитку, спрямованого на пріоритетний розвиток особистості та створення для цього відповідних умов формування таких знань, умінь, які допоможуть надалі випускникам бути незалежними і самостійними в дорослому житті.

Отже, зміст професійно-трудоного навчання в спеціальній школі для розумово відсталих дітей спрямований на забезпечення підготовки учнів до самостійного виконання різних видів робіт в умовах державних і приватних підприємствах та у власному побуті та передбачає підготовку учнів до подальшого навчання у професійно-технічних навчальних закладах для здобуття професій.

Головною метою професійно-трудоного навчання є формування особистості, підготовленої до самостійного життя і перетворювальної діяльності в умовах сучасного високотехнологічного, інформаційного суспільства для реалізації творчого потенціалу учнів.

Зміст предмета має чітко виражену прикладну спрямованість і реалізується переважно шляхом застосування практичних методів і форм організації занять.

Завданнями професійно-трудоного навчання є:

- формування цілісного уявлення про матеріальне виробництво, роль техніки, проектування і технологій у розвитку суспільства;
- набуття учнями досвіду провадження технологічної діяльності, ціннісних ставлень до трудових традицій;
- формування технологічних умінь і навичок учнів;
- ознайомлення учнів із виробничим середовищем, традиційними, сучасними і перспективними технологіями обробки матеріалів, декоративно-ужитковим мистецтвом;
- формування здатності розвивати надбання рідної культури з використанням засобів декоративно-ужиткового мистецтва;
- сприяння усвідомленню учнями значущості ролі технологій як практичного втілення наукових знань;
- реалізація здібностей та інтересів учнів у сфері проектно-технологічної діяльності;
- прилучення учнів до надбань української культури через практичне вивчення традиційних ремесел та різних видів декоративно-ужиткового мистецтва;
- створення умов для самореалізації та професійного самовизначення кожного учня.

Основними корекційно-розвивальними завданнями є:

- корекція порушень психофізичного розвитку, зокрема удосконалення пізнавального, психомоторного, мовленнєвого, емоційно-вольового, особистісного розвитку школярів із порушеннями розумового розвитку;
- створення умов для розвитку особистості;
- формування в учнів мотиваційної готовності працювати в сфері матеріального виробництва, становлення в них професійних інтересів з урахуванням можливостей та здібностей;
- розвиток позитивного ставлення учнів до праці, дбайливого ставлення до природи і майна;
- виховання працелюбності, дисциплінованості, організованості, охайності та інших важливих рис характеру.

Зміст професійно-трудового навчання для учнів 5-7 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих дітей, розроблений авторським колективом педагогічних працівників спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів №№ 2, 8, 16, 17, 26 м. Києва, Богодухівського СНВК Харківської обласної ради, передбачає наступні напрями навчання: «Швейна справа», «Квітникарство», «Декоративно-ужиткове мистецтво», «Палітурно-офісна справа», «Взуттєва справа», «Сільськогосподарська справа», «Художня обробка деревини та металу», «Кухарська справа». Передбачається розроблення у наступних класах актуальних профілів навчання, таких як «Підготовка молодшого медичного персоналу» та «Підготовка молодшого технічного працівника» та ін.) Програмовий зміст має диференціацію щодо показників розвитку для дітей з легкою та помірною розумовою відсталістю (друга колонка у структурі програми). Завдяки своїй спрямованості на реалізацію принципу варіативності програми дозволяють планувати навчальний матеріал відповідно до матеріально-технічного та кадрового забезпечення навчального процесу, статевікових особливостей учнів та їхніх інтересів. Вони містять базову та варіативну складову (варіативні модулі).

На основі базового змісту можливе розроблення інтегрованих програм з урахуванням психофізичних можливостей учнів, їхніх нахилів, бажань, навчально-матеріальної бази, регіональних традицій, які можуть передбачати розділи (курси) із зазначених напрямів професійно-трудової підготовки школярів з розумовою відсталістю, а також авторські напрацювання за наявності у закладі кваліфікованих кадрів за певним профілем та матеріально-технічної бази.

Підготовка школярів до самостійного виконання різних видів робіт з окреслених профілів відбувається у процесі формування в учнів доступних технічних та технологічних знань з предмета; навчання прийомів праці (технології обробки різних матеріалів); виховання у школярів необхідних якостей особистості (відповідальності, сумлінності, наполегливості та ін.); розвитку загальнотрудових умінь (орієнтування у способі виконання практичного завдання, планування послідовності дій та здійснення самоконтролю).

До програм розроблено варіативні модулі, які передбачають розширення техніко-технологічних знань, умінь та навичок з різноманітних технологій декоративно-ужиткового мистецтва та поглиблене вивчення базової програми трудового навчання. Варіативні модулі обирає вчитель у залежності від матеріально-технічної бази, фахової підготовленості, регіональних традицій наповнюваності класів та рівня психофізичного розвитку учнів.

Години, відведені на варіативну частину програми, можуть бути використані для поглибленого вивчення окремих розділів інваріантної частини або для ознайомлення та оволодіння технологіями зазначених видів декоративно-ужиткового мистецтва. Отже, зміст запропонованих програмою варіативних модулів передбачає можливість органічного поєднання зі змістом базової частини програми.

При вивченні навчального матеріалу модулів учні отримують основні техніко-технологічні відомості з обраного виду праці та початкові вміння, які можуть закріплювати самостійно у позаурочні години. У процесі навчання школярів знайомлять з історією розвитку художнього промислу, використанням його в побуті, формують естетичні смаки, розвивають творчі здібності. Також учні мають можливість удосконалювати та розширювати одержані знання та практичні уміння щодо обробки матеріалів, технології виготовлення виробів різними техніками виконання, вдосконалювати навички використання інструментів та матеріалів, що є переважно спільними при засвоєнні навчального матеріалу, передбаченого програмою.

Базові знання, які учні отримують за період професійної підготовки у 5-9 класах, дають можливість школярам удосконалювати одержані техніко-технологічні знання та практичні уміння, а також спеціалізуватися з більш вузької спеціальності у 10-класі на базі вузькопрофільного підприємства.

Отже, соціалізація школярів з порушеннями розумового розвитку основної ланки спеціальної школи буде ефективна за умов реалізації інноваційної педагогічної технології професійно-трудового навчання, спрямованої на формування професійно-трудової компетентності в процесі навчання і реабілітації дітей як здатності застосовувати отримані знання та вміння в практичній життєдіяльності;

впровадженню сучасного програмно-методичного забезпечення освітнього процесу, адаптацією змісту освіти відповідно до особливостей інтелектуального розвитку школярів з легкою та помірною розумовою відсталістю та їхніх можливостей засвоєння навчального матеріалу, максимальним використанням пізнавальної активності школярів. Перспективу подальших науково-практичних досліджень ми вбачаємо у визначенні концептуальних підходів щодо професійно-трудового навчання школярів з порушеннями розумового розвитку, розробці інтегративної моделі професійно-трудового навчання учнів у спеціальних навчальних закладах освіти, удосконаленні програмно-методичного забезпечення професійно-трудового навчання дітей даної категорії основної ланки спеціальної школи.

Використана література:

1. **Бех І.Д.** Особистісно зорієнтоване виховання / І.Д.Бех. – К.:ІЗМН МО України, 1998.- 203с.
2. **Бондар В.І.** Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці: Навчальний посібник. – К.: Наш час, 2005. – 176с.
3. **Мерсіянова Г.М.** Професійно-трудове навчання у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах для розумово відсталих дітей: посібник / Галина Миколаївна Мерсіянова. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 80 с.
4. **Мерсіянова Г.М.** Основні теоретичні засади методики трудового навчання розумово відсталих школярів (початкова ланка) // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі. Науково- методичний збірник. – Вип. 11. – К.: Наук. світ. 2009. – С. 180-184.
5. **Мирский С.Л.** Методика профессионально-трудового обучения во вспомогательной школе: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1980. – 183с.
6. **Супрун М.О.** Соціалізація підлітка з особливостями інтелектуального розвитку як соціальна та психолого-педагогічна проблема // Галина Мерсіянова: Життєві віхи. Науковий шлях: Науково-методичний посібник / За ред. В.В. Засенка – Київ: Фенікс, 2014.- С. 10-15.
7. **Хохліна О.П.** Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку / Хохліна О.П. – К.: Пед. думка, 2000. – 286с.
8. **Хохліна О.П.** Формування усвідомленості діяльності в процесі трудового навчання учнів допоміжної школи / О.П. Хохліна, Г.М. Мерсіянова, О.П. Глоба. – Луганськ: видавництво ЛДПУ ім. Тараса Шевченка «Альма-матер», 2002. – 60 с.
9. **Чеботарьова О.В.** Удосконалення змісту трудового навчання в учнів спеціальної школи // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Наук.-метод. зб.: Вип. 11 / За ред. В.В.Засенка. – К.: Наук. світ, 2009. – С. 291-295.

References:

1. **Bekh I.D.** Osobystisno zorientovane vykhovannia / I.D.Bekh. – K.:IZMN MO Ukrainy, 1998.- 203s.
2. **Bondar V.I.** Problemy korektsiinoho navchannia u spetsialnii pedahohitsi: Navchalnyi posibnyk. – K.: Nash chas, 2005. – 176s.
3. **Mersiianova H.M.** Profesiino-trudove navchannia u spetsialnykh zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh dla rozumovo vidstalykh ditei: posibnyk / Halyna Mykolaivna Mersiianova. – K.: Pedahohichna dumka, 2012. – 80 s.
4. **Mersiianova H.M.** Osnovni teoretychni zasady metodyky trudovoho navchannia rozumovo vidstalykh shkoliariv (pochatkova lanka) // Dydaktychni ta sotsialno-psykholohichni aspekty korektsiinoi roboty u spetsialnii shkoli. Naukovo- metodychnyi zbirnyk. – Vyp. 11. – K.: Nauk. svit. 2009. – S. 180-184.
5. **Myrskiy S.L.** Metodyka professyonalno-trudovoho obuchenya vo vspomohatelnoi shkole: Posobyie dla uchyteliei. – M.: Prosveshchenye, 1980. – 183s.
6. **Suprun M.O.** Sotsializatsiia pidlitka z osoblyvostiamy intelektualnoho rozvytku yak sotsialna ta psykholoho-pedahohichna problema // Halyna Mersiianova: Zhyttevi vikhy. Naukovyi shliakh: Naukovo-metodychnyi posibnyk / Za red. V.V. Zasenka – Kyiv: Feniks, 2014.- S. 10-15.
7. **Khokhlina O.P.** Psykholoho-pedahohichni osnovy korektsiinoi spriamovanosti trudovoho navchannia uchniv z vadamy rozumovoho rozvytku / Khokhlina O.P. – K.: Ped. dumka, 2000. – 286s.
8. **Khokhlina O.P.** Formuvannia usvidomlenosti diialnosti v protsesi trudovoho navchannia uchniv dopomizhnoi shkoly / O.P. Khokhlina, H.M. Mersiianova, O.P. Hloba. – Luhansk: vydavnytstvo LDPU im. Tarasa Shevchenka «Alma-mater», 2002. – 60 s.
9. **Chebotarova O.V.** Udoskonalennia zmistu trudovoho navchannia v uchniv spetsialnoi shkoly // Dydaktychni ta sotsialno-psykholohichni aspekty korektsiinoi roboty u spetsialnii shkoli: Nauk.-metod. zb.: Vyp. 11 / Za red. V.V.Zasenka. – K.: Nauk. svit, 2009. – S. 291-295.

Чеботарёва Е.В. Особенности социализации школьников с нарушением умственного развития средствами профессионально-трудового обучения

В статье представлены основные теоретические основы, которые являются определяющими при разработке содержания трудового обучения образовательной области «Технологии» для умственно отсталых учащихся основного звена специальной школы. Обоснована необходимость определения методических основ профессионально-трудового обучения умственно отсталых школьников и разработка программно-методического обеспечения трудового обучения в

специальных учреждениях для детей с нарушениями умственного развития как важного условия успешной социализации учащихся.

Раскрываются особенности программного обеспечения трудового обучения школьников 5-7 классов с умственной отсталостью. Подчеркивается возможность использования педагогами базового компонента содержания и вариативных модулей в процессе трудового обучения в основном звене специальной школе .

Ключевые слова: социализация, трудовая подготовка, школьники с нарушениями умственного развития, профессионально-трудовое обучение, основное звено специальной школы.

Chebotarova O.V. Features of socialization of children with intellectual disabilities by means of vocational labor training

The article shows the main theoretical foundations that are crucial in the development of the content of labor training educational area "Technology" for mentally retarded children of special schools. The necessity the methodological foundations of professional labor training of mentally retarded pupils and the development of software and methodical support of labor training in institutions for children with mental disabilities as an important condition of successful socialization are determined.

It present the analysis of the peculiarities of software labor training school grades 5-7 with learning disabilities. It emphasized the use of teachers base component and variable content modules in the course of labor training at the basic level of special schools.

The content of vocational job training in a special school for mentally retarded children is aimed at ensuring prepare students for independent performing various types of work in terms of public and private enterprises and their own life and provides for the preparation of students for further education in vocational education for the professions .

Keywords : socialization , labor training, children with intellectual disabilities , vocational and labor training , the main link in a special school

Стаття надійшла до редакції 30.09.2015 р.

Статтю прийнято до друку 30.09. 2015 р.

Рецензент: д.пед.н., проф. Супрун М.О.

УДК 376.1-053.67:37.013.42

Шевченко Н.П.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙЗ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЧЕРЕЗ ТРУДОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ НАВЧАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ

У статті наводяться результати дослідження особливостей трудової діяльності розумово відсталих учнів під час їх навчання у багатопрофільному навчально-реабілітаційному центрі. Здійснюється аналіз педагогічної роботи з розумово відсталими учнями (легка розумова відсталість, помірна розумова відсталість) та етапи трудового навчання цієї категорії учнів. Автором зазначаються шляхи вирішення цього питання в окремо взятому закладі - Комунальному закладі освіти «Криворізький багатопрофільний навчально-реабілітаційний центр «Натхнення» Дніпропетровської обласної ради».

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, розумово відсталі учні, легка розумова відсталість, трудове навчання, адаптація, соціалізація.

«Виховання – це наука, яка навчає наших дітей обходитись без нас». «Мета виховання – навчити наших дітей обходитись без нас» (Ернст Легуве).

Останнім часом у житті нашого суспільства сталися суттєві соціально-економічні зміни, що позначилися на освіті та вихованні молоді, а питання соціально-трудової адаптації випускників навчальних закладів набувають особливої актуальності. Це можна пояснити тим, що в умовах ринкової економіки відбувається конкуренція на ринку праці, крім того, на виробництві використовуються нові технології, технічні засоби, здійснюється комп'ютеризація, що, безперечно, ускладнює соціально-трудова адаптацію випускників і, насамперед, випускників спеціальних закладів, які не спроможні брати участь у цьому процесі [1, с.3].

Крім того, недостатній рівень їхньої соціальної адаптації призводить до негативних проявів підготовки учнів до життя і праці: невміння певної частини випускників застосовувати набуті знання і навички; недостатньо розвинута самостійність; низький рівень готовності до виконання суспільних обов'язків; невідповідність до участі у суспільному житті; недостатня підготовка до життя і праці в колективі; невміння поводитися, особливо в конфліктних ситуаціях, тощо.